

Μακεδονικά

Τόμ. 35 (2006)

Βυζαντινή ενεπίγραφη σαρκοφάγος από τα Χίλια Δένδρα της Θεσσαλονίκης (GEORGES VELENIS, Un sarcophage byzantin portant inscription de Hilia Dendra de Thessalonique)

Γεώργιος Βελένης

doi: [10.12681/makedonika.2](https://doi.org/10.12681/makedonika.2)

Copyright © 2014, Γεώργιος Βελένης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βελένης Γ. (2011). Βυζαντινή ενεπίγραφη σαρκοφάγος από τα Χίλια Δένδρα της Θεσσαλονίκης (GEORGES VELENIS, Un sarcophage byzantin portant inscription de Hilia Dendra de Thessalonique). *Μακεδονικά*, 35, 39-62. <https://doi.org/10.12681/makedonika.2>

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΧΙΛΙΑ ΔΕΝΔΡΑ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σε πρόσφατη μελέτη μου ασχολήθηκα, μεταξύ άλλων, και με την ταύτιση τριών φωτογραφιών μιας κρήνης από τα Χίλια Δένδρα της Θεσσαλονίκης, οι οποίες είχαν τραβηχτεί στις αρχές του εικοστού αιώνα¹. Η μία δημοσιεύτηκε αρκετά νωρίς από τον Ο. Tafrafi². Οι άλλες δύο έγιναν γνωστές από το λεύκωμα των φωτογραφιών του Α. Ζάχου που εξέδωσε το Μουσείο Μπενάκη, με σχόλια στο εποπτικό υλικό του Ν. Μουτσόπουλου³.

Στην ταύτισή τους βοήθησε μια τέταρτη φωτογραφία που τραβήχτηκε προς τα τέλη του μεσοπολέμου και δημοσιεύτηκε από τον Α. Βακαλόπουλο σε δύο μελέτες του σχετικές με το μετόχι της μονής Χορταΐτου⁴, το οποίο, σύμφωνα με την άποψη του ίδιου ερευνητή, βρισκόταν σε μικρή απόσταση ανατολικά του Επταπυργίου, μέσα σε μια περιοχή που είναι γνωστή με την ονομασία Χίλια Δένδρα. Εκεί, ανάμεσα σε μουσουλμανικούς τάφους βρισκόταν και η φωτογραφημένη κρήνη, όπου, κατά τα λεγόμενα του Α. Βακαλόπουλου, *σώζονταν θραύσματα μαρμάρων και βυζαντινή επιγραφή*⁵.

Από τις δύο φωτογραφίες του Α. Ζάχου (Εικ. 1, 3) επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη της αναφερόμενης από τον Α. Βακαλόπουλο επιγραφής⁶. Το κείμενό της κάλυπτε όλη την πρόσθια επιφάνεια μιας μονολιθικής μαρμάρινης σαρκοφάγου που είχε χρησιμοποιηθεί ως λεκάνη της κρήνης. Όπως προκύπτει

Οι φωτογραφίες του Α. Ζάχου που δημοσιεύονται στην παρούσα μελέτη προέρχονται από τα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη. Ευχαριστώ τους υπευθύνους και ιδιαίτερα την κα Ναταλία Μπούρα για τη φροντίδα της παραχώρησής τους. Επίσης, ευχαριστώ τον κ. Γ. Φουστέρη για την ηλεκτρονική επεξεργασία του εποπτικού υλικού.

1. Γ. Βελένης, «Κρήνες και φιάλες της Θεσσαλονίκης, ταυτίσεις φωτογραφιών», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17 (2005), Παράρτημα.

2. Ο. Tafrafi, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, σ. 211, εικ. 49.

3. Μουσείο Μπενάκη – Α.Ν.Α. – Ε.Λ.Ι.Α., *Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917*, Αθήνα 2002, φωτ. 21 και 23.

4. Α. Βακαλόπουλος, «Ἡ παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην Βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Χορταΐτου», *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 280-287, εικ. 1· του ίδιου, «Ἱστορικὲς ἐρευνες ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 17 (1977) 7-14, εικ. 2. Για τη σχέση ανάμεσα στη Μονὴ Χορταΐτου και το παρὰ τὴν Θεσσαλονίκη ομώνυμο μετόχι της βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σσ. 414-415.

5. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 13. Δυστυχώς, οὔτε στην πρώτη, ἀλλὰ οὔτε και στη δεύτερη αὐτὴ ἐργασία του Α. Βακαλόπουλου ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς.

6. Βελένης, *ό.π.*, σσ. 31-32, εικ. 39-40.

από τις παλιότερες φωτογραφικές λήψεις⁷, η κρηναία κατασκευή βρισκόταν σε αχρηστία και η σαρκοφάγος είχε υποστεί πολλές καταστροφές. Έλειπε μεγάλο μέρος της πάνω αριστερής γωνίας, καθώς και ένα μικρό κομμάτι από το χείλος, προς την ίδια πλευρά. Στο μεγαλύτερο δεξί τμήμα είχε δημιουργηθεί μία συνεχής οριζόντια ρωγμή περίπου στο μέσον του συνολικού ύψους της λεκάνης. Η ίδια ρωγμή συνέχιζε ανιούσα και στο αριστερό τμήμα.

Το κείμενο της επιγραφής αναπτύσσεται σε έξι σειρές, η τελευταία από τις οποίες μόλις που διακρίνεται στο κάτω μέρος της σαρκοφάγου. Στην πιο κοντινή από τις δύο λήψεις του Α. Ζάχου ξεχωρίζουν αρκετές λέξεις, αλλά δεν είναι εύκολη η ανάγνωση του κειμένου από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες, χωρίς τη μεγέθυνσή τους. Εξάλλου, υπάρχουν και άλλες αντικειμενικές δυσκολίες. Το πρόσθιο χείλος της σαρκοφάγου λειάνθηκε, εξαιτίας της πολύχρονης χρήσης, με αποτέλεσμα να έχει φαγωθεί το μισό πάνω τμήμα της πρώτης σειράς. Επίσης, η παρουσία μιας καθιστής ανδρικής μορφής στην κοντινή λήψη κρύβει το ακραίο δεξί μέρος της επιγραφής (Εικ. 1, 2). Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να αντλήσει κάποια γράμματα ή και ολόκληρες λέξεις μεγεθύνοντας τη δεύτερη φωτογραφία του Α. Ζάχου με το ξεξεμένο δίτροχο (Εικ. 3, 4).

Η βυζαντινή επιγραφή δεν κίνησε το επιστημονικό ενδιαφέρον των επισκεπτών της κρήνης⁸. Ευτυχώς, πριν από είκοσι χρόνια (1985), βρέθηκαν ορισμένα τμήματα της σαρκοφάγου, τα οποία συγκολλήθηκαν και εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Ως τόπος ανεύρεσης αναφέρεται, γενικώς, η περιοχή του Επταπυργίου. Στη συγκολλημένη σαρκοφάγο υπάρχουν οι τρεις κάτω σειρές της επιγραφής του μεγάλου δεξιού τμήματος, ενώ στο αντίστοιχο αριστερό μόλις που διακρίνονται κάποια γράμματα από την τελευταία σειρά, επειδή είναι αρκετά λειασμένη. Το σημαντικότερο όλων είναι ότι, μαζί με το κάτω τμήμα της σαρκοφάγου, βρέθηκε και το ενεπίγραφο τμήμα της επάνω αριστερής γωνίας, που δεν φαίνεται σε καμία από τις παλιές φωτογραφίες, ίσως επειδή ήταν πεσμένο εντός της λεκάνης.

7. Συμπεριλαμβανομένης και εκείνης της γαλλικής στρατιάς, που δημοσιεύει ο Tafrahi, *ό.π.*, εικ. 49. Επισημαίνεται ότι στη συγκεκριμένη φωτογραφία δεν διακρίνονται τα γράμματα της ενεπίγραφης σαρκοφάγου. Έτσι δικαιολογείται η έλλειψη σχετικής αναφοράς στην επιγραφή από τον εκδότη.

8. Η κατάσταση διατήρησης της σαρκοφάγου κατά την εποχή της πρώτης δημοσίευσης (1939) από τον Α. Βακαλόπουλο δεν είναι γνωστή και ούτε προκύπτει από τη σχετική φωτογραφική λήψη, επειδή έγινε από πολύ μακρινή απόσταση. Επισημαίνεται ότι ο συγγραφέας αποσιωπά εντελώς την κρήνη καθώς και την επιγραφή στο πρώτο από τα δύο σχετικά άρθρα του. Το γεγονός ότι μόνο στο δεύτερο άρθρο (1977) γίνεται λόγος για την επιγραφή και την ήδη εξαφανισμένη κρήνη, μπορεί να σημαίνει ότι θυμόταν ο ίδιος την όλη κατάσταση από τα νεανικά του χρόνια, κάπως αόριστα, ή ότι πρόκειται για πληροφορία που την άκουσε από τρίτο πρόσωπο. Φυσικά δεν αποκλείεται να είχε κρατημένες και κάποιες προσωπικές σημειώσεις.

Την εποχή που τα τμήματα της σαρκοφάγου φυλάγονταν στις αποθήκες του Μουσείου, ο έγκριτος επιγραφολόγος Γ. Κιουρτζιάν μελέτησε την αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή και τη δημοσίευσε στην κατάσταση που βρισκόταν κατά την πορεία των συγκολλήσεων (Εικ. 5)⁹. Τα πρώτα πορίσματά του φαινόταν αρκετά πειστικά. Ήλπιζε μάλιστα στην ανεύρεση νέων στοιχείων που θα επιβεβαίωναν τις υποθέσεις του¹⁰. Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από τις πολύτιμες φωτογραφίες του Α. Ζάχου επιβάλλουν την επανεξέταση της επιγραφής.

Η μονολιθική σαρκοφάγος, έτσι όπως αποκαταστάθηκε και εκτίθεται στο Μουσείο, έχει μήκος 2,10 μ., πλάτος 0,68 μ. και ύψος 0,62 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της κυμαίνεται μεταξύ 0,10 μ. και 0,14 μ., ενώ ο ωφέλιμος εσωτερικός χώρος έχει μήκος 1,84 μ., πλάτος 0,48 μ. και ύψος 0,47 μ. στη σωζόμενη πίσω δεξιά γωνία. Στο κάτω μέρος της αριστερής στενής πλευράς φέρει οπή απορροής σε ισοσταθμία με τον πυθμένα της σαρκοφάγου. Δύο μικρές υποδοχές πάνω στο χείλος της πίσω δεξιάς γωνίας ανήκουν στην αρχική χρήση της σαρκοφάγου και σχετίζονται με τη στήριξη του καλύμματός της.

Όπως προκύπτει από τις παλιές φωτογραφίες (Εικ. 1, 3), το χείλος της σαρκοφάγου ήταν πολύ φαγωμένο στο μεσαίο τμήμα του, όπου υπήρχαν δύο κοιλότητες υπερχειλίσης¹¹. Στην πρόσθια επιφάνεια διακρίνεται και δεύτερη οπή τοποθετημένη έκκεντρα και αρκετά πιο χαμηλά από το χείλος της σαρκοφάγου¹².

Η επιγραφή καταλαμβάνει όλη την πρόσθια επιφάνεια της σαρκοφάγου αφήνοντας ελάχιστο περιθώριο στην περίμετρο της τάξης των 0,03-0,05 μ. Το κείμενο αναπτύσσεται σε έξι σειρές με γράμματα ενταγμένα σε ζώνες οριζόμενες από νοητούς οδηγούς ύψους 0,08 μ. με ενδιάμεσο διάστιχο 0,02 μ., όπου χαράσσονται τόνοι και πνεύματα¹³. Τα περισσότερα γράμματα καταλαμβάνουν όλο το ύψος των ζωνών, ελάχιστα το υπερβαίνουν ελαφρώς, ενώ υπάρχουν και αρκετά μικρότερου μεγέθους, γύρω στα 0,03-0,05 μ. Πρόκειται κυρίως για φωνήεντα που χαράσσονται στο κάτω μέρος της ζώνης και σπανίως στο μέσον του ύψους της. Οι διαφοροποιήσεις στα μεγέθη των φωνηέντων σε συνδυασμό με κάποιες συνενώσεις γραμμάτων εξασφαλίζουν πολύτιμο χώρο. Ταυτόχρονα προσφέρουν ένα λιτό αισθητικό αποτέλεσμα, μνημεια-

9. Γ. Κιουρτζιάν, *Η μονόλιθη μαρμάρινη σαρκοφάγος (BE 95α,β,γ / ΑΓ 1560α,β,γ) του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, έκδοση ΜΒΠ (=Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού) 7 (Θεσσαλονίκη 2000) 32-37, εικ. 1 (ελληνικά), 38-42 (αγγλικά) και 43-47 (γαλλικά).

10. *Ο.π.*, σ. 37.

11. Η δεύτερη από τις δύο κοιλότητες υπερχειλίσης, η αριστερή, βρισκόταν στη θέση όπου υπάρχει ένα τριγωνικό σπάσιμο του χείλους.

12. Σε επαφή με τη δεξιά παρειά της λεκάνης υπήρχε μεγάλος γωνιασμένος παρόλιθος πολλαπλών χρήσεων (κάθισμα, εναπόθεση φορτίου, βοηθητικό επίπεδο για τους αναβάτες ζώων).

13. Η χρήση πνευμάτων και τόνων είναι περιορισμένη.

κού χαρακτήρα, που παραπέμπει σε επιγραφές του 12ου και του 13ου αιώνα.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί¹⁴, πρόκειται για επιτάφια επιγραφή με δώδεκα στίχους χαραγμένους ανά έξι σε δύο στήλες (Εικ. 6). Συνιστά ένα επιγραμμά γραμμένο στον ποιητικό τύπο του ιαμβικού τριμέτρου, με ελάχιστες παρεκκλίσεις από τους σχετικούς μετρικούς κανόνες, κυρίως στον τελευταίο στίχο, ο οποίος αποδίδεται σε απλό δωδεκασύλλαβο. Στον χωρισμό των στίχων σε ημιστίχια γίνεται σχεδόν ισόποσα η χρήση της πενθημιμερούς και της εφθημιμερούς τομής.

Έχοντας υπόψη τη μετρική δομή του κειμένου, την υπάρχουσα κατάσταση της επιγραφής, καθώς και τις φωτογραφικές λεπτομέρειες (Εικ. 2, 4), που προέρχονται από τις δύο λήψεις του Α. Ζάχου¹⁵, προτείνεται η ακόλουθη μεταγραφή¹⁶:

- + ΕΝΤΑΥΘΑ ΤΟΝ ΧΟΥ[Ν - υ] - Χ - ύ -
 Α[ΔΕ]ΛΦΟΣ ΕΣΤΙΝ ΕΝ ΒΙΩ ΦΕΡΩΝΥΜΩΣ /¹
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ :- ΑΛΛ' Ω ΝΥΝ[Ι ΚΕΙΤΑ]Ι ΕΝ ΚΛΙΝΗ
 4 ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΕΣ ΗΤΟΡ ΕΝ ΚΡΙΣΕΙ ΣΘΕΝΟΣ /²
 ΘΥΤ(ΟΥ) ΑΠΟΝΤΟΣ ΜΝΗΜ[ΟΣΥ]ΝΟΙΣ ΓΝΗΣΙΟΙΣ
 ΩΜΝΥΤΟ ΑΛΛΟΙΣ [ΤΗΝ] ΜΟΝΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΑΝ /³
 ΘΕΙΩΝ ΜΕΡΙΤΗΣ ΛΟΓΧ[ΙΤΗΣ ΑΛΛ]ΙΟΤΡΙΩΝ
 8 ΤΑ ΠΡΟΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΛΕΓΩ /⁴
 ΜΗ ΜΟΥΚΑ ΤΛΗΣΟΙ ΤΗΝ ΦΟ[ΡΒΗΝ ΤΟΥ Σ]ΑΡΚΙΟΥ
 ΛΥΟΙΣΟ ΛΑΜΠΡΟΜΟΡΦΟ(Σ) ΑΣΤΗΡ ΕΚ ΤΑΦΟΥ /⁵
 ΠΡΙΝ ΑΠΟΛΥΣΑΣ - υ [- Χ- ύ -]
 12 ΕΥΘΥΤΕΝΩΣ ΩΡΙΣΕΝ ΤΑ ΚΕΧΥΜΕΝΑ /⁶

14. Κιουρτζιάν, *ό.π.*, σ. 32.

15. Το θετικό της δεύτερης φωτογραφίας του Ζάχου, της πιο μακρινής, είναι ότι, καθώς λείπει η καθιστή μορφή, φαίνεται ολόκληρη η σαρκοφάγος. Μετά από υψηλή ηλεκτρονική ανάληψη της σχετικής λήψης, διαβάστηκαν και συμπληρώθηκαν τα αντίστοιχα τμήματα της δεύτερης και της τρίτης σειράς. Αναφορικά με την τελευταία λέξη της πρώτης σειράς, επισημαίνεται ότι καμία από τις δύο φωτογραφίες δεν είναι αρκετά ευκρινής στο σημείο εκείνο. Ωστόσο, το προτεινόμενο επίρρημα *φερονίμως* δεν έρχεται σε αντίθεση με τα διακρινόμενα γράμματα, έστω και θολά, πειθαρχεί στους μετρικούς κανόνες του δεύτερου ημιστίχου και ταιριάζει με τα συμφραζόμενα.

16. Οι εκθέτες στο τέλος κάθε δεύτερου στίχου δηλώνουν την αρίθμηση των σειρών της επιγραφής. Με αγκύλες δηλώνονται τα χάσματα. Με τα εκτός αγκυλών μετρικά σύμβολα δηλώνεται η αναμενόμενη μετρική αξία δυσανάγνωστων συλλαβών. Δεδομένου ότι για τη μεταγραφή γίνεται συνδυασμός άντλησης γραμμάτων τόσο από τα υπάρχοντα τμήματα της επιγραφής, όσο και από τα φωτογραφημένα, παραλήφθηκε η δήλωση των υποστιγμών στα μερικώς σωζόμενα γράμματα, προς αποφυγή πιθανών συγχύσεων. Εξάλλου, η προτεινόμενη μεταγραφή μπορεί να ελεγχθεί από κάθε ενδιαφερόμενο σε αντιπαραβολή με τις φωτογραφίες (εικ. 2, 4, 6).

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1: τὸν χοῦν (με την έννοια της σαρκοφάγου). Γ. Κιουρτζιάν: ΟΝ ΧΟ[ΥΣ - - -].
- 3: μετά το όνομα Θεόδωρος ο Γ. Κιουρτζιάν δηλώνει ύπαρξη κενού (vac.). Στη θέση εκείνη υπάρχει άνω-κάτω τελεία και κυματιστή παύλα, η χρήση των οποίων συμβάλλει στη σαφή διάκριση του ονόματος. Πρόκειται για εικαστική επιλογή του χαρακτήρα. Τα τρία πρώτα γράμματα απαρτίζουν ενιαία μετρική συλλαβή (ε και ο, σε συνίτηση). Επισημαίνεται ότι το όνομα Θεόδωρος στην τετρασύλλαβη εκδοχή του, δηλαδή χωρίς συνίτηση, δεν προσφέρεται στη σύνταξη ιαμβικού τριμέτρου, παρά μόνο ως παρέκκλιση, ενώ στους απλούς δωδεκασύλλαβους στίχους χρησιμοποιείται χωρίς πρόβλημα ως τετρασύλλαβο, επειδή δεν τίθεται θέμα μακρών και βραχέων συλλαβών. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ονόματα Θεοδόσιος, Θεόδοτος κ.ά. Σε ό,τι αφορά τη λέξη *νυν[ί]*, εξίσου συμβατή θα ήταν και η συμπλήρωση: *νῦν [δέ]*. Πιθανή είναι και η παρουσία ενός απλού δωδεκασύλλαβου στίχου με δύο εξασύλλαβα ημιστίχια (τομή-διαίρεση): Θεόδωρος, ἀλλ' ὦ! νῦν κείται ἐν κλίην.
- 5: *θύτης*, -ου (κατά κανόνα ο επίσκοπος).
- 6: Αντί του *ἄμυντο* εξίσου πιθανή θα ήταν και η μεταγραφή με τον αδόκιμο ρηματικό τύπο *ἄμοῦτο*, δεδομένου ότι το θολό γράμμα που βρίσκεται κάτω από το ύψιλον μοιάζει περισσότερο με ὄμικρον και λιγότερο με νι.
- 7: *ἄλλοτρίων* (εννοείται δογμάτων).
- 9: *μούκα* (λέξη αμάρτυρη). Πιθανόν αντί *μούσκα* από το *musco* (= βρούο). Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής και Δημόδου Γραμματείας* 1Α', σ. 70, λ. *μουσκώ*. Για την ευκτική *τλήσοι* βλ. *Liddell & Scott*, λ. *τλάω*, όπως και για τη λέξη *φορβή* που χρησιμοποιείται με την έννοια της τροφής.
- 10: Γ. Κιουρτζιάν: ΛΥΟΙΣ(;) Ο (με το ὄμικρον ως ἄρθρο του επιθέτου *λαμπρόμορφος*). Ωστόσο, θα μπορούσε να προταθεί η διόρθωση *λύοι[σ]ο* ή και *λύοι<τ>ο*, δηλαδή χωρίς ἄρθρο στο επίθετο. Πιθανότερη μου φαίνεται η αδόκιμη ευκτική *λύοισο*.
- 11: *ἀπολύσας*. Γ. Κιουρτζιάν: ΠΡΙΝ ΑΠΟΛΙΣ ..... Στο δεύτερο ημιστίχιο γινόταν, προφανώς, λόγος για την απώλεια της εγκόσμιας ζωής.
- 12: *εὐθυτενώς*. Γ. Κιουρτζιάν: - - - ΟΠΟΣ.

Τα βασικά ζητήματα που έχουν ήδη τεθεί στην έρευνα, αναφορικά με το παραπάνω μνημείο, είναι η χρονολόγηση της επιγραφής¹⁷ και η ταύτιση του αναφερόμενου Θεοδώρου, για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η σαρκοφάγος. Ο Γ. Κιουρτζιάν, με βάση τη σχετική με την Αγία Τριάδα έκφραση, στον όγδοο στίχο, τη χρήση του επιθέτου *λαμπρόμορφος*, στον δέκατο στίχο, και σε συνδυασμό με ιστορικές και παλαιογραφικού χαρακτήρα εκτιμήσεις, πρότεινε τον εκτοπισμένο αρχιεπίσκοπο Αχρίδας, που είναι γνωστός στις πηγές με το επώνυμο Κεραμέας. Κατά τον Α. Failler¹⁸, ο εν λόγω επίσκοπος Αχρίδας ταυτίζεται με τον Θεσσαλονικιό ιεράρχη Θεόδωρο Κεραμέα, που είναι γνωστός

17. Κιουρτζιάν, *ό.π.*, σ. 33 κ.ε.

18. Α. Failler, «Pachymemeriana Quaedam», *REB* 40 (1982) 196-199.

από ένα έγγραφο της Λαύρας με χρονολογία σύνταξης το έτος 1284¹⁹.

Ωστόσο, το ζητούμενο δεν είναι η ορθότητα της ταύτισης του A. Failler, για την οποία δεν συντρέχουν λόγοι αμφισβήτησης, αλλά εάν πράγματι ο Θεόδωρος της σαρκοφάγου των Χιλίων Δένδρων ταυτίζεται με τον Θεόδωρο Κεραμέα, όπως υποθέτει ο Γ. Κιουρτζιάν²⁰.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δεν είναι απλή. Συναρτάται με το περιεχόμενο της επιγραφής και, κυρίως, με τη χρονολόγηση της γραφής, την οποία οφείλουμε να επιχειρήσουμε. Επισημαίνεται ότι, στο σχεδόν πλήρως κείμενο, δεν αναφέρεται το έτος θανάτου του Θεοδώρου, το οποίο, εάν υπήρχε, θα έπρεπε να προηγείται ή να έπεται του ποιητικού λόγου²¹. Καθώς λοιπόν απουσιάζει κάθε είδος έμμεσης χρονικής αναφοράς, επιβάλλεται μία ενδελεχής εξέταση των αρχαιολογικών και παλαιογραφικών δεδομένων.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία της σαρκοφάγου δεν προσφέρουν ικανές ενδείξεις για μία κατά προσέγγιση χρονολόγηση, εξαιτίας της έλλειψης γλυπτού διακόσμου²². Ωστόσο, παρά την απουσία του, είναι προφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μία υψηλού κόστους σαρκοφάγο, η οποία, λόγω διαστάσεων και έλλειψης ενδείξεων προγενέστερης χρήσης, μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμιγώς βυζαντινή. Η έλλειψη ειδικής επεξεργασίας τόσο στην πίσω, όσο και στις δύο στενές πλευρές αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι δεν ήταν περιόπτη²³. Δυστυχώς, λείπει το κάλυμμα της σαρκοφάγου, όπου θα πρέπει να υπήρχε κάποιο είδος διακόσμου σε συνδυασμό με το σύμβολο του σταυρού.

Ο τύπος του καλύμματος δεν προκύπτει από τα προσφερόμενα στοιχεία, τουλάχιστον με τα όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Οι μικρές υποδοχές στην πίσω δεξιά γωνία, για τις οποίες έγινε λόγος, θα ταίριαζαν καλύτερα σε ένα ελαφρύ επίπεδο κάλυμμα, ενώ τα φαρδιά τοιχώματα ήταν ικανά να αντέξουν και μια βαριά σαμαρωτή κατασκευή. Όπως και να έχει το θέμα, η ύπαρξη

19. Πρόκειται για τη διαθήκη του εν λόγω ιεράρχη: P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra II*, σσ. 27-33, αρ. 75.

20. Κιουρτζιάν, *ό.π.*, σσ. 36-37.

21. Η παρουσία χρονικής αναφοράς σε έτος από κτίσεως κόσμου απαντά σπάνια σε ενδιαμέσες θέσεις ποιητικών κειμένων. Όταν παρεμβάλλεται, δίνεται ολογράφως και πειθαρχεί στους βασικούς κανόνες του έμμετρου κειμένου. Ενδεικτικά βλ. Β. Κατσαρός, «Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του "Δεσποτάτου" με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990*, σ. 525 (επιγραφή Δυοραχίου).

22. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 19, όπου επισημαίνεται ότι οι μη διακοσμημένες (σαρκοφάγοι) .....εντάσσονται μέσα στους γενικούς τύπους, ενώ η διακόσμηση είναι εκείνη που κυρίως τοποθετεί σε χρονολογικά πλαίσια τα έργα.

23. Για τα γενικά τυπολογικά χαρακτηριστικά των μονολιθικών σαρκοφάγων βλ. Παζαράς, *ό.π.*, σσ. 58-60. Επισημαίνεται η έλλειψη συνθετικής μελέτης για την αρχιτεκτονική δομή των χριστιανικών σαρκοφάγων.

φαρδιών τοιχωμάτων φέρνει πιο κοντά το έργο της Θεσσαλονίκης στις ανάγλυφες σαρκοφάγους της μέσης βυζαντινής περιόδου, παρά σε εκείνες της πρώιμης εποχής των Παλαιολόγων με τα λεπτά τοιχώματα²⁴.

Το γεγονός ότι η επιγραφή της σαρκοφάγου των Χιλίων Δένδρων καταλαμβάνει ολόκληρη την πρόσθια επιφάνεια του μνημείου οδηγεί στην αυτονόητη άποψη ότι θα ήταν τοποθετημένη πάνω σε κάποιο βάθρο, έτσι ώστε να διαβάζεται με σχετική άνεση από την αρχή μέχρι το τέλος. Ο τρόπος ένταξης του κειμένου στο μονολιθικό έργο θυμίζει σαρκοφάγους ρωμαϊκών χρόνων καταδεικνύοντας έτσι μια παράδοση μεγάλης διάρκειας, αλλά και μια συνειδητή επιλογή ως προς τη σχέση του θεατή με το μνημείο, δηλαδή της κατά μέτωπο θέασης. Η εικαστική αυτή αντίληψη επιβιώνει σε όλη τη μέση βυζαντινή περίοδο, ενδεχομένως και στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Παράλληλα, όμως, διαπιστώνεται και η σταδιακή υποχώρησή της. Ήδη από τον 11ο αιώνα, τα επιγραφικά κείμενα καταλαμβάνουν θέσεις κοντά στο χείλος ή στο πρόσθιο τμήμα του καλύμματος²⁵, ενώ κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο δίνεται προτεραιότητα στην άνω επιφάνεια των σαρκοφάγων²⁶.

Ανάλογη είναι η θέση των επιγραφών και στις ψευδοσαρκοφάγους, οι οποίες μιμούνται κατά βάση τις μονολιθικές. Ανάμεσα στα πλέον γνωστά παραδείγματα της μέσης βυζαντινής περιόδου περιλαμβάνεται εκείνη του Νικολάου Βαλτσέρη (1069) από τον Έβρο²⁷, με την επιγραφή πολύ κοντά στο χείλος, καθώς και η ψευδοσαρκοφάγος του μοναχού Κλήμεντος (1171) από την πόλη των Σερρών²⁸, όπου μία εκτενής επιγραφή καταλαμβάνει το πρόσθιο τμήμα του καλύμματος. Από τα μνημεία της ύστερης περιόδου η πλέον αντιπροσωπευτική ψευδοσαρκοφάγος, με την επιγραφή επί του καλύμματος, είναι εκείνη του Νείλου Μαλιασηνού στη Μακρονίτσα (μετά το 1280)²⁹. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το κάλυμμα του τάφου του Ιωάννη Κομνηνού Κα-

24. Βλ. Παζαράς, *ό.π.*, όπου ανάμεσα στα μονολιθικά μνημεία με φαρδιά τοιχώματα συγκαταλέγονται η σαρκοφάγος με αρ. κατ. 1 του πρωτοσπαθάρη Ιωάννη (1060), του Πύργου των Ανέμων με αρ. κατ. 57 (10ος-11ος αι.) και της Μονής Πετρούκη με αρ. κατ. 59 (11ος αι.). Αντιθέτως, ανάμεσα στις σαρκοφάγους με λεπτά τοιχώματα περιλαμβάνονται τα πολύ πιο ύστερα μνημεία της Άνας Μαλιασηνής με αρ. κατ. 45 (1274-1276) και του ναού του Προδρόμου στην Πορταριά με αρ. κατ. 46 (μετά το 1276). Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στις ψευδοσαρκοφάγους, όπου τα πάχη των όρθιων πλακών μειώνονται σταδιακά από τον 11ο προς τον 14ο αι., αλλά με πολύ μικρές διαφορές.

25. Παζαράς, *ό.π.*, σ. 21, αρ. 1, πίν. 1.

26. *Ο.π.*, σσ. 25-26, αρ. 11, πίν. 9 και σ. 35, αρ. 36, πίν. 25.

27. C. Asdracha – Ch. Bakirtzis, «Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Edition et commentaire historique», *AD 35* (1980): Μελέτες, αρ. 15, πίν. 65b-d.

28. Παζαράς, *ό.π.*, αρ. 3, σ. 22, πίν. 3β, όπου όμως δεν είναι απολύτως βέβαιο εάν πρόκειται για κάλυμμα ή για τμήμα πλάκας από την πρόσθια επιφάνεια του τάφου.

29. *Ο.π.*, σσ. 40-41, αρ. 47, πίν. 35γ.

μύτξη (1246-1258) από τη Βέροια³⁰, η τυπολογία του οποίου δεν είναι γνωστή.

Σύμφωνα με τις παραπάνω εκτιμήσεις, η σαρκοφάγος της Θεσσαλονίκης θα ταίριαζε περισσότερο στις αντιλήψεις της μέσης βυζαντινής περιόδου και λιγότερο της ύστερης. Ωστόσο, μία στενότερη χρονολόγηση, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν είναι δυνατή τουλάχιστον προς το παρόν. Τα μόνα διακοσμητικά(;) στοιχεία που θα πρόσφεραν επιπλέον συγκριτικό υλικό, είναι εκείνα που μεσολαβούν ανάμεσα στις δύο στήλες του επιγράμματος, αλλά, δυστυχώς, δεν προβάλλονται καθαρά στις φωτογραφίες του Α. Ζάχου. Εξάλλου, πρόκειται για μικρά κενά που μάλλον έφεραν κάποια σύμβολα ή απλές διακοσμητικές χαράξεις, συγγενικές με εκείνη που έπεται του ονόματος του Θεοδώρου, στη δεύτερη σειρά, όπως συμβαίνει σε πλήθος επιγραφών της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής³¹.

Επομένως, το μείζον ζήτημα της στενότερης χρονολόγησης επαφίεται στην εκτίμηση των παλαιογραφικών δεδομένων που προσφέρουν τα γράμματα, τα οποία θα πρέπει να εξετασθούν αναλυτικά αντλώντας, κυρίως από τα υπάρχοντα τμήματα της σαρκοφάγου και δευτερευόντως από τις δύο φωτογραφίες του Α. Ζάχου, λόγω έλλειψης επαρκούς ευκρίνειας.

Ο Γ. Κιουρτζιάν, αναλύοντας το περιεχόμενο της επιγραφής³², οδηγείται στο πόρισμα, ότι ο νεκρός ανήκει στην ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία και πιθανόν να πρόκειται για έναν αρχιεπίσκοπο. Καθώς λοιπόν απουσιάζει το όνομα Θεόδωρος από τους επισκοπικούς καταλόγους της Θεσσαλονίκης μετά τον 9ο αιώνα, επιλέγει τον έκπτωτο αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Θεόδωρο Κεραμέα, Θεσσαλονικιό στην καταγωγή, και καταλήγει σε μία όψιμη χρονολόγηση προς τα τέλη του 13ου αιώνα, τοποθετώντας τον θάνατό του λίγο μετά από το έτος της διαθήκης του (1284).

Ο ίδιος ερευνητής, συνεξετάζοντας τον βαθμό συμφωνίας της γραφής με το στενό χρονικό πλαίσιο που προτείνει, προσκομίζει τα επιχειρήματά του. Θεωρεί, καταρχήν, ότι ο 13ος αι. είναι ... η περίοδος με την οποία ταίριαζει η γραφή της επιγραφής της σαρκοφάγου: σχήμα γραμμμάτων, ειρμός γραφής, τύπος συμπλεγμάτων³³. Επισημαίνει, ωστόσο, ότι ορισμένες μορφές γραμμμάτων και συμπλεγμάτων συναντώνται και στο 12ο αι., αλλά τα Α, Δ, Κ, Λ ή Μ, καθώς και οι δύο διαφορετικοί τύποι του Ω είναι κοινά στο 13ο αι. Άλλα γράμματα όπως το Η, το Ν, το Γ, το Π, ή ακόμη το Ρ και οι συνδυασμοί

30. Ο.π., σ. 24, αφ. 10, πίν. 8. Η εκτενής παρουσίαση του μνημείου έγινε από την Χρ. Τσιούμη, «Μαριμάρινη βυζαντινή επιγραφή από τη Βέροια», *Κληρονομία* 3 (1971) 331 κ.ε.

31. Ενδεικτικά, βλ. Ε. Δρακοπούλου, *Η Πόλη της Καστοριάς τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή (12ος-16ος αι.)*, *Ιστορία-Τέχνη-Επιγραφές*, Αθήνα 1997, σσ. 149-150 (πίνακας συμβόλων-διακοσμητικών).

32. Κιουρτζιάν, ό.π., σσ. 34-35.

33. Ο.π., σ. 35.

γραφής που παρουσιάζει με τα φωνήεντα *E, I* και *O*, συνηγορούν πάντα για την ίδια χρονολόγηση. Χαρακτηριστική επίσης της εποχής αυτής είναι η διάταξη της γραφής, με τα ανισούψη γράμματα και ο τρόπος που ο χαρακτήρας τα διευθετεί πάνω στην πέτρα, συνδυάζοντας μικρά και μεγάλα ανάλογα με τις ανάγκες και το χώρο που διαθέτει³⁴.

Συμφωνώ απόλυτα ότι όλα τα στοιχεία της γραφής είναι κοινά στον 12ο και 13ο αι., αλλά όχι μόνο. Θα μπορούσε, μάλιστα, να συμπεριλάβει κανείς και τον 14ο, καθώς και τον 11ο αι., τουλάχιστον ως προς τα τελευταία χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που αφορούν τα άνισα μεγέθη των γραμμμάτων και τα συμπλέγματά τους³⁵. Το ζήτημα όμως δεν είναι η διάρκεια ζωής των παλαιογραφικών στοιχείων, αλλά το κατά πόσο η γραφή εμπεριέχει καινοφανή στοιχεία που θα μπορούσαν να την απομακρύνουν από τον 12ο αι. και να την εντάξουν στις τελευταίες δεκαετίες του επόμενου.

Επισημαίνεται, για λόγους στατιστικής, ότι από την εξεταζόμενη επιγραφή απουσιάζουν τα διπλά σύμφωνα *Z, Ξ, Ψ*. Επίσης, ότι από πεντακόσιες χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές που έχω ελέγξει προέκυψε ότι εννέα γράμματα εμφανίζουν διαχρονικό χαρακτήρα και απαντούν με την ίδια μορφή ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή και ακόμη πιο πριν. Πρόκειται για τα γράμματα *Γ, Η, Ι, Ν, Π, Τ, Υ, Φ, Χ*, τα οποία παρουσιάζουν μια αυστηρά κλασική μορφή.

Από τα υπόλοιπα δώδεκα γράμματα, τα τέσσερα που απαρτίζουν τη λέξη *ΕΘΟΣ*, στην ισούση τους μορφή³⁶, ακολουθούν κατά βάση το σχήμα της πεπλατυσμένης έλλειψης, όπου η οριζόντια κεραία δεν ξεπερνά τη μικρή διάμετρό της. Ο συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων εμφανίζεται ήδη στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αι., με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τη μαρμάρινη επιγραφή του ναού της Παναγίας στη Βελιούσα³⁷. Αποτελεί όμως χαρακτηριστικό γνώρισμα επιγραφών του 12ου αι.³⁸, και απαντά σε σειρά μνη-

34. *Ο.π.*

35. Σε ό,τι αφορά την πυκνότητα της γραφής με τα ανισούψη γράμματα και τον τρόπο διευθέτησής τους για εξοικονόμηση χώρου, ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της μαρμάρινης επιγραφής από την Παναγία των Χαλκίων του έτους 1028 [J.-M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance I. Les inscriptions de Thessalonique», *Travaux et Mémoires* 5 (1973) 163-164, πίν. IV, εικ. 2].

36. Επισημαίνεται ότι το όμιζρον υπάρχει και στη διαχρονική ολοστρόγγυλη μορφή, αλλά σε μικρότερο μέγεθος. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τα γράμματα έψιλον και σίγμα.

37. P. Miljković-Pepok, *Veljusa, Monastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*, Σκόπια 1981, εικ. 1, 27.

38. Τα παραδείγματα των δύο πρώτων δεκαετιών του 12ου αι. περιορίζονται στην Κωνσταντινούπολη (στο ψηφιδωτό με τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό και την Ειρήνη στο υπερώο της Αγίας Σοφίας) και στην Κύπρο (στις αρχικές τοιχογραφίες της Ασίνου και του ναού της Αγίας Τριάδος στη Μονή Κουτσοβέντη). Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη και την περίπτωση της Βελιούσας, είναι λογικό να αποδώσουμε το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα σε γραφείς με κωνσταντι-

μείων που χρονολογούνται, κατά πλειονότητα, από τη δεκαετία του '40 και έως τα τέλη του ίδιου αιώνα και τις αρχές του επόμενου³⁹.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση των Α, Δ, Λ, τα οποία εμφανίζουν ισοσκελή μορφή με ευθύγραμμο σκέλη και μικρή κεραία στην κορυφή, που βαίνει προς αριστερά ως ακρέμονας. Ο ενιαίος τρόπος απόδοσης των τριών αυτών γραμμάτων απαντά κατά κανόνα σε επιγραφές του 12ου αι.⁴⁰, ενώ κατά τον 13ο αι., κυρίως μετά τις πρώτες δεκαετίες, κυριαρχούν οι γωνιώδεις και δευτερευόντως οι καμπύλες κεραίες.

Τα πέντε γράμματα που απομένουν (Β, Κ, Μ, Ρ, Ω) απαρτίζουν ανομοιογενή ομάδα και, επομένως, απαιτείται παλαιογραφική εξέταση, για το καθένα ξεχωριστά. Το ζητούμενο είναι να εξεταστεί από πότε άρχισαν να εμφανίζονται παραλλαγές γραμμάτων με τη μορφή που απαντούν στην επιγραφή των Χιλίων Δένδρων, έχοντας πάντα κατά νου τις χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές.

Το γράμμα Β, με τις μεγάλες ημικυκλικές θηλιές σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, εμφανίζεται σε χρονολογημένη επιγραφή του τελευταίου τετάρτου του 11ου αι. Πρόκειται για την κτητορική επιγραφή ενός εξαφανισμένου ναού του Παλέρμου, που ήταν αφιερωμένος στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο⁴¹. Δεν αποκλείεται όμως και μία προωμότερη εμφάνιση του ίδιου γράμματος στο πρώτο μισό του ίδιου αιώνα⁴². Ασφαλώς, η χρήση της συγκεκριμένης παραλλαγής συνεχίζει και σε επόμενους αιώνες, όπως προκύπτει από επιγραφή του Ταξιάρχη της Μεσαριάς στην Άνδρο (1158)⁴³, καθώς και από άλλες ακόμη οψιμότερες.

Το Κ με μικρή και ευθύγραμμη την πάνω πλάγια κεραία και πολύ μεγα-

νουπολίτικη παράδοση.

39. A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Ρώμη 1996, σσ. 120-121, αφ. 112, πίν. 111, (έτους 1131/2), σσ. 168-169, αφ. 152, πίν. 148 (έτους 1130), σσ. 213-216, αφ. 197, πίν. 182 (έτους 1140/6), σσ. 216-218, αφ. 198, πίν. 183 (έτους 1142), σσ. 107-111, αφ. 104, πίν. 105 (έτους 1186). E. Kitzinger, *I mosaici del periodo Normando in Sicilia, VI: La Cattedrale di Cefalu, la Cattedrale di Palermo e il Museo Diocesano Mosaici Profani*, Παλέρμο 2000, ειχ. 5 (έτους 1148/50).

40. Στις τοιχογραφίες της Αγίας Σοφίας Κιέβου (1111/2) [V. Lazarev, *Michailovskij Monastir*, Μόσχα 1966, ειχ. 74], στις αργυρές επενδύσεις του σταυρού της Ειρήνης Δούκαινας (1133/4) [Guillou, *ό.π.*, σσ. 93-94, αφ. 90, πίν. 94-98] στις ψηφιδωτές επιγραφές της Cappella Palatina στο Παλέρμο (1143) [O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Νέα Υόρκη 1988], καθώς και στην επιτάφια πλάκα του μοναχού Κλήμεντος στις Σέρρες (1171) [Παζαράς, *ό.π.*, σ. 22, αφ. 3, πίν. 3β].

41. Guillou, *ό.π.*, σσ. 210-211, αφ. 195, πίν. 181.

42. Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί μια μικρή μαρμάρινη εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας από το Τράνι της Ιταλίας, με επιγραφή χωρίς χρονολογία αφιέρωσης. Βλ. Guillou, *ό.π.*, σσ. 192-193, αφ. 182, πίν. 172.

43. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Άγνωστες τοιχογραφίες στο ναό του Ταξιάρχη της Μεσαριάς στην Άνδρο», *AAA* 16 (1983) 106-119, τεύχος 1-2, ειχ. 1.

λύτρη, αλλά κυρτή την κάτω, απαντά πολύ συχνά στο δεύτερο μισό του 12ου αι.⁴⁴, καθώς και στο πρώτο μισό του επόμενου. Ωστόσο, το συγκεκριμένο σχήμα έχει κάνει την εμφάνισή του ήδη από τη δεύτερη δεκαετία του 12ου αι., όπως προκύπτει από το ενεπίγραφο ψηφιδωτό με τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω⁴⁵.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση του γράμματος Μ, όπου το σάγμα κατέρχεται μέχρι τη γραμμή βάσης και αποδίδεται με τη μορφή ενός κλασικού ύψιλον χαμηλότερου ύψους από τις παράπλευρες κεραιές. Από τα πρωιμότερα παραδείγματα αναφέρεται και πάλι το ψηφιδωτό του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, αλλά τα πλέον αντιπροσωπευτικά ανάγονται στο δεύτερο μισό του 12ου αι., όπως το έδικτο του Μανουήλ Α΄ (1166)⁴⁶, η επιτάφια πλάκα του Ađit alti (1176)⁴⁷ καθώς και οι συνοδευτικές επιγραφές στα ψηφιδωτά του Monreale (1183/9)⁴⁸.

Το ιδιόμορφο Ρ, με τη θηλιά σε πλήρη κύκλο, χωρίς να προεξέχει η κάθετη εφαπτόμενη κεραία προς τα πάνω, είχε ευρεία διάδοση στο δεύτερο μισό του 12ου αι., αλλά κάνει την εμφάνισή του ήδη από τον προηγούμενο αιώνα⁴⁹. Ανάμεσα στις πλέον γνωστές επιγραφές της όψιμης μεσοβυζαντινής εποχής περιλαμβάνονται η επιγραφή του Ταξιάρχη στη Μεσαριά της Άνδρου (1158)⁵⁰, του Νέρεξι (1164)⁵¹ και του Κουρμπίνου (1191)⁵².

Το ιδιόμορφο Ω με δύο όμικρον σε επαφή εμφανίζεται αρκετά πρώιμα, στα μέσα του 9ου αι., αλλά με οξύληκτες τις κάτω απολήξεις. Προέκυψε για την επιτύμβια επιγραφή του Ιγνατίου, μητροπολίτη Ηρακλείας (954), όπου εφαρμόζεται μεμονωμένα και μάλιστα με έναν ιδιότυπο τρόπο⁵³. Με την

44. Αναφέρονται ενδεικτικά το έδικτο του Μανουήλ Α΄ από την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης [C. Mango, «The Conciliar Edict of 1166», *DOP* 17 (1963) 317-330, εικ. 3-7, (στο εξής: Mango, «Edict»)]. Ακόμη πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν η επιτάφια πλάκα του Ađit alti (1176) [D. Feissel, «De Chalkédoine à Nicomédie, quelques inscriptions négligées», *Travaux et Mémoires* 10 (1987) 432, αρ. 52, πίν. 3, εικ. 1] και κάποιες συνοδευτικές επιγραφές από τις τοιχογραφίες του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο (1182/3) [C. Mango - E. Hawkins, «The Hermitage of St Neophytos and Its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966) 181, εικ. 97].

45. Ν. Χατζηδάκη, *Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994, σ. 64, εικ. 39.

46. Mango, «Edict», *ό.π.*, εικ. 3.

47. Feissel, *ό.π.*

48. Demus, *ό.π.*

49. *MAMA* IV, αρ. 149, πίν. 38 [Uluborlu (1069/70)].

50. Ά. Όρλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου», *ABME* 8 (1955/6) 29, εικ. 19. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ό.π.*, εικ. 1.

51. Φωτογραφία προσωπικού αρχείου από λήψη του Δρα Ν. Παπαγεωργίου, τον οποίο ευχαριστώ και από αυτή τη θέση.

52. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Βρυξέλλες 1975, σ. 17, εικ. 7.

53. C. Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace Orientale (VIIIe-XIe siècles)», *AA* 44-46 (1989-1991), αρ. 68, σ. 270, πίν. 105a. Το δεύτερο ωμέγα της ίδιας επιγραφής γράφεται με τη

απλούστερη μορφή, έτσι όπως εμφανίζεται στην επιγραφή των Χιλίων Δένδρων, δηλαδή με δύο ελλειψοειδή όμικρον ενωμένα μεταξύ τους⁵⁴, το βρίσκουμε στην επιτύμβια επιγραφή του Αρχιμανδρίτη Ιωάννη στη Βιθυνία (1196)⁵⁵. Ο ίδιος τύπος απαντά σποραδικά εντός του 13ου αι.⁵⁶, καθώς και εντός του 14ου αι.⁵⁷ και 15ου αι.⁵⁸, ενώ στα χρόνια της Τουρκοκρατίας εμφανίζεται κάπως συχνότερα.

Είναι λοιπόν σαφές ότι, από τις συγκεκριμένες παραλλαγές των πέντε παραπάνω γραμμάτων, το Β θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως καινοφανές στο πρώτο μισό του 11ου αι., το Κ και το Ρ στις αρχές του επόμενου, το Μ γύρω στα μέσα του 12ου αι., ενώ το Ω προς τα τέλη του.

Κανένα από το σύνολο των γραμμάτων δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως καινοφανές της ύστερης βυζαντινής εποχής και, επομένως, λείπουν τα εχέγγυα για μία χρονολόγηση της επιγραφής στην πρόιμη περίοδο των Παλαιολόγων. Διαφορετικά θα υπήρχε κάποιο καινούργιο γράμμα, έστω και σε παραλλαγή, ή άλλα προωθημένα παλαιογραφικά στοιχεία που θα πρόδιδαν την εποχή του Θεοδώρου Κεραμέως. Το γεγονός ότι όλα επιβιώνουν και σε επόμενους αιώνες, συμπεριλαμβανομένης και της μεταβυζαντινής περιόδου, δεν αποτελεί ούτε καν ενδεικτικό στοιχείο για την αποδοχή μιας χρονολόγησης στα τέλη του 13ου αι.

Όλα συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για μια επιγραφή που έπεται χρονικά της εποχής των Κομνηνών και προηγείται εκείνης των Παλαιολόγων. Τα καινοφανή παλαιογραφικά στοιχεία της επιγραφής, έτσι όπως πληθαίνουν προς τα τέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου, επιτρέπουν μία στενότερη χρονολόγηση προς τα τέλη του 12ου αι. ή στις πρώτες δεκαετίες του

συνήθη γωνιώδη μορφή της εποχής. Ίσως πρόκειται για συνειδητή διαφοροποίηση της δοτικής πτώσης στη φράση *έλεω Θεοῦ*, με δηλωμένη την υπογεγραμμένη ανάμεσα στα δύο οξύληκτα όμικρον.

54. Με τη μορφή αυτή απαντά σε όλη την ύστερη και μεταβυζαντινή εποχή.

55. M. Tunay, «Recent Excavations in the Church of Hagios Avercios, Kursunlu, Province of Bursa», *CA* 46 (1998) 68, εικ. 8-9. Προς τα τέλη του 12ου τοποθετούνται και δύο γραπτές επιγραφές των Αγίων Αναγύρων της Καστοριάς με παρόμοια γραφή του ωμέγα [Δρακοπούλου, *ό.π.*, σ. 149, αφ. 5 και 14, εικ. 46 και 29 αντίστοιχα].

56. Στην επιγραφή του 1259-64(;) στον εξωτερικό τοίχο της Μαυριώτισσας [Δρακοπούλου, *ό.π.*, σ. 82, αφ. 18, 149, εικ. 78] και στην καλλιτεχνική επιγραφή της Παναγίας Αρχάτου Νάξου του 1285 [S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, σ. 87, αφ. 35, εικ. 58].

57. Στο ενεπίγραφο χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1314/5) της Παναγίας Οδηγήτριας του Μυστρά [S. Kalopissi-Verti, «Church Inscriptions as Documents. Chrysobulls – Ecclesiastical Acts – Inventories – Donations – Wills», *ΔΧΑΕ* 24 (2003) 79-88, εικ. 1], στην κτητορική επιγραφή του ναού των Ταξιαρχών στη Δεσφίνα (1332) [M. Σωτηρίου, «Αί τοιχογραφία τοῦ βυζαντινοῦ ναῦδρίου τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης», *ΔΧΑΕ* 3 (1964) 175-208, εικ. 2] και σε επιγραφή του Αγίου Στεφάνου Καστοριάς (1337/8) [Δρακοπούλου, *ό.π.*, σσ. 92, 149, αφ. 28, εικ. 49].

58. Guillou, *ό.π.*, σσ. 111-112, αφ. 105, πίν. 106 (δύγλωσση επιγραφή του έτους 1438/9).

επόμενου. Πρόκειται για την εποχή που η εκκλησία της Θεσσαλονίκης δοκιμάστηκε σκληρά, αρχικά με την άλωση των Νορμανδών (1185) και, αργότερα, ακόμη περισσότερο εξαιτίας της εικοσάχρονης Λατινοκρατίας που ακολούθησε μετά το 1204 έως την κατάληψη της πόλης από τον Θεόδωρο Άγγελο Κομνηνό, δεσπότη της Ηπείρου (1224)⁵⁹.

Η ένταξη της επιγραφής των Χιλίων Δένδρων στη δραματική εκείνη ιστορική περίοδο ενισχύεται και από το περιεχόμενο του κειμένου της, μέσα από το οποίο προκύπτουν οι δογματικές πεποιθήσεις του θανόντος και το γενικότερο κλίμα της εποχής. Ως προς την ιδιότητα του Θεοδώρου είναι σαφές ότι πρόκειται για πρόσωπο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας με βαθμό κατώτερο του αρχιεπισκόπου. Η φράση *θύτου άπόντος* δεν αφήνει καμία αμφιβολία περί αυτού. Επίσης, από το συγκεκριμένο φραστικό σχήμα προκύπτει ότι, για κάποιο διάστημα, η τοπική ορθόδοξη εκκλησία υπήρξε ακέφαλη⁶⁰.

Επομένως, ο Θεόδωρος της επιγραφής δεν ανήκει στον κύκλο των αρχιεπισκόπων, αλλά σε χαμηλότερη εκκλησιαστική τάξη, ενδεχομένως στην αμέσως επόμενη ή και σε άλλη, όπως εκείνη της μοναστικής κοινωνίας. Εξίσου πιθανό φαίνεται να συνδύαζε τις δύο ιδιότητες. Δηλαδή, θα μπορούσε να ήταν ηγούμενος μονής ή αρχιμανδρίτης κάποιας μοναστικής κοινότητας επιφορτισμένος, ελλείψει επισκόπου, με εκκλησιαστικά καθήκοντα, που θα ταίριαζαν με εκείνα του συγκέλλου.

Η περίπτωση του εκκλησιαστικού τοποτηρητή δεν φαίνεται πιθανή. Η ενιαύσια αυτή ιδιότητα είναι συνυφασμένη με την παρουσία αρχιθύτου σε δύο επισκοπές ταυτόχρονα και δεν συνάδει με την παραπάνω σχετική φράση (*θύτου άπόντος*), η χρήση της οποίας θα ήταν προσβλητική για έναν τοποτηρητή. Εξάλλου το μήνυμα που επιδιώκει να μεταφέρει ο ικανότατος συντάκτης του επιγράμματος είναι ότι, ο Θεόδωρος της επιγραφής διέθετε τα βασικά χαρίσματα ενός προσώπου της υψηλής εκκλησιαστικής ιεραρχίας (*θείων μερίτης*), αλλά δεν ήταν επίσκοπος.

Σύμφωνα με τον συντάκτη του κειμένου, επρόκειτο για μια προσωπικότητα που τη χαρακτήριζε η καλοσύνη και το θάρρος. Άτομο με βαθιά πίστη, στήριγμα του ορθόδοξου δόγματος, μαχητής των αλλοτρίων, προφανώς σε μια ταραγμένη εποχή εκκλησιαστικής σύγχυσης. Εκείνο που εξαιρείται περισσότερο, έστω και λακωνικά, είναι το αποστολικό του έργο. Θα του άξιζε λοιπόν να τιμηθεί ως άγιος, αφού λίγο πριν από τον θάνατό του κατάφερε να

---

59. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 39-62, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

60. Προφανώς, με τη φράση *θύτου άπόντος* δεν δηλώνεται η περιπτωσιακή απουσία του επισκόπου από την πόλη, αλλά η έλλειψη μητροπολίτου, ως φυσική παρουσία, στον τόπο της θεσμοθετημένης εκκλησιαστικής έδρας. Διαφορετικά δεν συνέτρεχε λόγος δήλωσής της.

φέρει σε τάξη τα κακώς κείμενα.

Όλα αρμόζουν σε μια ισχυρή προσωπικότητα προερχόμενη από τον ενεργό κλήρο και, κατά το πιο πιθανό, από τη μοναστική κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Από τα συμφραζόμενα της επιγραφής καταμαρτυρείται μια ταραγμένη από εκκλησιαστικής άποψης εποχή, που δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη της Λατινοκρατίας. Πρόκειται για τη σύντομη εκείνη περίοδο που τα εκκλησιαστικά ζητήματα στη Θεσσαλονίκη ελέγχονταν από τους Λατίνους (1204-1224).

Σε όλη την παραπάνω περίοδο, διετέλεσαν τρεις κατά σειρά Λατίνοι επίσκοποι: πρώτος ο Νεβελόν (+1207), δεύτερος ο Πέτρος, έως τον Μάρτιο του 1209, και τρίτος ο Βαρίνος (ή Γουαρίνος), που κατείχε την επισκοπική έδρα των καθολικών έως την ανακατάληψη της πόλης από τους Βυζαντινούς⁶¹. Από πλευράς ορθοδόξων, σύμφωνα με τους επισκοπικούς καταλόγους του G. Fedalto⁶², στην αρχιερατική έδρα της Θεσσαλονίκης εξακολουθούσε να προΐσταται ο ικανότατος Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, αλλά ως εξόριστος⁶³.

Στην πράξη, ο χρόνος της φυσικής παρουσίας του Μεσοποταμίτη στη Θεσσαλονίκη ήταν πολύ λιγότερος από εκείνον της εξορίας του και, ουσιαστικά, το ποίμνιό του ήταν ακέφαλο για μεγάλο χρονικό διάστημα⁶⁴. Είναι λογικό, λοιπόν, να εντάξουμε την όλη δράση του Θεοδώρου στην περίοδο της Λατινοκρατίας και να την ερμηνεύσουμε κάτω από το πρίσμα των καθημερινών αναγκών που προέκυπταν εξαιτίας της αναγκαστικής απομάκρυνσης του μητροπολίτη. Δηλαδή, ό,τι θα περιμέναμε και σήμερα από έναν πρωτοσύγκελλο, τουλάχιστον σε επίπεδο διοίκησης. Βεβαίως, αυτό δε σημαίνει ότι κατείχε το οφίκιο του συγκέλλου, τουλάχιστον κατά την περίοδο της εξορίας του Μεσοποταμίτη. Το πιο πιθανό θα ήταν να λειτουργούσε ως ποιμενάρχης με την ιδιότητα του πρωτοπρεσβυτέρου. Όπως και να έχει το θέμα, η σχέση του Θεοδώρου με κάποια μονή της Θεσσαλονίκης, της οποίας θα μπορούσε κάλ-

61. V. Laurent, «La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIIIe siècle», *BZ* 56 (1963) 290-291· I. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1970, σ. 139.

62. G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis* I, Padova 1988, σ. 427.

63. Για την εκκλησιαστική σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη με την ιδιότητα του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης βλ. Laurent, *ό.π.*, σσ. 285-292. Γενικότερα για το επώνυμο Μεσοποταμίτης βλ. Δ. Γόνης, «Ιωάννης Κωστομοίρης-Μεσοποταμίτης, Μητροπολίτης Νέων Πατρών (Υπάτης)» [ανάτ. από το περιοδικό *Θεολογία* 65 (1994) 723-801], Αθήνα 1995, σσ. 746-749, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

64. Ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης μαρτυρείται ως παναγιώτατος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης σε επιγραφή που βρέθηκε από τον Π. Παπαγεωργίου στα ερείπια του παραθαλάσσιου ναού του Αγίου Δημητρίου (Spieser, *ό.π.*, σ. 166, αρ. 17). Η αποσπασματική εκείνη επιγραφή, που στο μεταξύ έχει χαθεί, δεν περιείχε έτος από κτίσεως κόσμου στο άλλοτε σωζόμενο τμήμα της. Έτσι, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σε ποιά από τις περιόδους ενεργούς επισκοπείας του Μεσοποταμίτη ανάγεται.

λιστα να είναι ηγούμενος, προκύπτει από τον έκτο στίχο του επιγράμματος.

Μετά τα παραπάνω, για λόγους κατανόησης του περιεχομένου, προτείνεται η παρακάτω φιλολογική μεταγραφή διατηρώντας κάποιες επιφυλάξεις για τις συμπληρώσεις που γίνονται στον πρώτο στίχο (*exempli gratia*), καθώς και στις θέσεις των χασμάτων και των δυσανάγνωστων συλλαβών του επιγραφικού κειμένου:

- + *Ἐνταῦθα τὸν χοῦν, πρωτοποιόμενος βλέπεις.
Ἄδελφός δ' ἐστίν, ἐν βίῳ φερωνύμως,
Θεόδωρος, ἀλλ' ὦ!, νυνὶ κεῖται ἐν κλίνῃ.*
- 4 *Ἄδελφότης ἐς ἦτορ, ἐν κρῖσει σθένος.
Θύτου ἀπόντος μνημοσύνοις γνησίους,
ὦμνυτο ἄλλοις τὴν μονὴν ἐλευθέραν.
Θείων μερίτης, λογίτης ἀλλοτρίων,*
- 8 *τὰ πρὸς Τριάδος τῆς σεβασμίας λέγω.
Μὴ μούσκα τλήσοι τὴν φορβὴν τοῦ σαρκίου,
λύοισο λαμπρόμορφος ἀστὴρ ἐκ τάφου.
Πρὶν ἀπολύσας .....*
- 12 *εὐθυτενῶς ὤρισεν τὰ κεχυμένα.*

Εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίγραμμα ἰκανοῦ συντάκτη με θεολογικὴ κατάρτιση. Απαρτίζεται ἀπὸ τρεῖς διακριτὲς μεταξὺ τους ἐνότητες. Στὴν πρώτη (στ. 1-4) δίνεται ἡ ταυτότητα τοῦ νεκροῦ με τὰ βασικὰ τοῦ χαρακτηριστικά. Ἡ ἔλλειψη ἐπωνύμου προϋποθέτει ευρέως γνωστὴ προσωπικότητα. Στὴ δεύτερη (στ. 4-8) ἀναφέρεται ἔμμεσα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ιδιότητα τοῦ προσώπου καὶ προβάλλονται με ἔμφαση οἱ δογματικὲς πεποιθήσεις του. Στὴν τρίτη ἐνότητα (στ. 9-12) ἐκφράζονται ευχὲς γιὰ τὴ μεταθανάτια ζωὴ τοῦ θανόντος, ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὰ ὅσα πρόσφερε πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του.

Ἡ ἐνδιάμεση ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐνότητες ἀποτελεῖ τὸ σημαντικότερο καὶ πλέον ἐνδιαφέρον μέρος τοῦ κειμένου. Εἶναι αὐτὴ που ἀναδεικνύει τὸ ἐκκλησιαστικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου *ἐλευθέρα*, καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴ δυναμικὴ στήριξη τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος ἐκ μέρους τοῦ Θεοδώρου, ἐναντὶ τῶν ἀλλοτρίων, ἐτσι ὅπως παρατίθενται, δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ στιχοῦργου στὴν τριαδικὴ ὑπόσταση τοῦ Θεοῦ (*τὰ πρὸς Τριάδος τῆς σεβασμίας λέγω*)⁶⁵, θὰ μπορούσε νὰ συσχετιστεῖ με τὸ ἀμέσως

65. Ο Γ. Κιουρτζιάν (ό.π., σ. 34) ἐπισημαίνει ὅτι ἡ μνεῖα τῆς Ἁγίας Τριάδος συναντᾶται μόνο σε δύο ἄλλα μετρικὰ ἐπιτάφια, προσκομίζοντας τὴν ἐπιγραφή τοῦ τάφου τοῦ Διονυσίου Κομπομοῖση ἀπὸ τὸ Τσάγεζι τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐκεῖνη τοῦ Λουκά τῆς μονῆς S. Salvatore ἀπὸ τὴ Μεσσηνία τῆς Ἰταλίας. Ἡ δεύτερη ἀναφέρεται σὲ ἡγούμενο τῆς μονῆς καὶ χρονολογεῖται με

προηγούμενο ημιστίχιο (*λογχίτης αλλοτρίων*) και να θεωρηθεί ως διευκρίνιση. Δηλαδή, ότι δεν ήταν πολέμιος των ξένων σε μια φιλόξενη πόλη, όπως εκείνη του Αγίου Δημητρίου, αλλά μαχητής απέναντι στα αλλότρια δόγματα.

Ωστόσο, καθώς πρόκειται για ποιητικό και, ως εκ τούτου, εξαιρετικά πυκνό κείμενο, θα μπορούσε κάποιος αναγνώστης να εκλάβει το περιεχόμενο του δεύτερου ημιστίχιου με διττή ή και τριπλή σημασία. Εξάλλου, καθώς φαίνεται και από τα υπόλοιπα συμφραζόμενα, το κείμενο γράφτηκε σε περίοδο πολιτικής ανωμαλίας και εκκλησιαστικής σύγχυσης. Μία δύσκολη περίοδος με την παρουσία λατίνου επισκόπου στη Θεσσαλονίκη, τη σκληρή στάση του Βονιφατίου του Μομφερρατικού⁶⁶, την εξέγερση των Θεσσαλονικέων με τη σύμπραξη του Ιωαννίτση, τη βασίλισσα Μαργαρίτα να παίζει συμβιβαστικό ρόλο, μετά τον θάνατο του Βονιφατίου, και τον δεσπότη της Ηπείρου να επιδιώκει τη διάλυση του Λομβαρδικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης, στόχος που τελικά επιτεύχθηκε.

Επιπλέον, μέσα στην ίδια χρονική περίοδο προέκυψε η αντίθεση ανάμεσα στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματιανό και τον νόμιμο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, που έδρευε στη Νίκαια, εκκλησιαστική διάσταση που κορυφώθηκε με τη στέψη του Θεοδώρου της Ηπείρου στη Θεσσαλονίκη, φέρνοντας στο προσκήνιο και το μείζον πολιτικό ζήτημα της αυτοκρατορικής εξουσίας⁶⁷. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο συντάκτης του επιγράμματος να στόχευε σε μια σαφή διάκριση, επισημαίνοντας ότι δεν αναφέρεται σε *αλλότρια* πολιτικού περιεχομένου, αλλά σε ζητήματα καθαρά δογματικά.

Στον τελευταίο στίχο του επιγράμματος γίνεται λόγος για ενέργειες του Θεοδώρου που έβαλαν σε τάξη κάποια συγκεχυμένη κατάσταση: *εὐθυτενῶς ὤρισεν τὰ κεχυμένα*. Η αρχική σκέψη ήταν μήπως, και εδώ, ενυπάρχει κάποιος πλεονασμός, σχετικός με το αποστολικό του έργο σε δογματικά ζητήματα. Θα ήταν όμως υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι ο στιχουργός θα απέδιδε μία τέτοια ιδιότητα στον Θεόδωρο, που ασφαλώς δεν ανήκε στην ανώτατη

ακρίβεια στο έτος 1149 [Guillou, *ό.π.*, σσ. 203-204, αρ. 191]. Η πρώτη στερείται χρονολογίας, τοποθετείται γενικά στον 11ο αι. και αποδίδεται σε μητροπολίτη, με ασθενή όμως επιχειρήματα και στις δύο περιπτώσεις [Α. Ανταμέα, «Inscriptions de Thessalie», *Travaux et Mémoires* 10 (1987) 369-370, αρ. 13]. Η παρουσία του τίτλου του συγκέλλου, σε συνδυασμό με τα συμφραζόμενα και με το είδος της γραφής, συνηγορούν στη χρονολόγηση της επιγραφής μετά τα μέσα του 12ου αι., ίσως και λίγο αργότερα, και στην ταύτιση του προσώπου με αρχιμανδρίτη. Δηλαδή, και στις δύο περιπτώσεις συμβαίνει κάτι ανάλογο με την επιγραφή του Θεοδώρου της Θεσσαλονίκης.

66. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge 1995, σ. 196, όπου γίνεται λόγος για κακοποιήσεις πολιτών και κληρικών.

67. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990. Για τη βασική βιβλιογραφία πάνω στις εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ Νικαίας και Ηπείρου βλ. Γόνης, *ό.π.*, σ. 737, σημ. 35.

ιεραρχική τάξη, τα μέλη της οποίας είχαν ανάλογες αρμοδιότητες. Θα μπορούσε όμως, ως ηγούμενος μονής ή ως αρχιμανδρίτης μιας μοναστικής κοινότητας να είχε συμβάλει στην επίλυση εσωτερικών ζητημάτων. Αλλά αυτό θα είχε ελάχιστη σημασία συγκρινόμενο με όλα τα υπόλοιπα. Εξάλλου, οι διοικητικές αρετές του θανόντος μνημονεύονται, έστω και λιτά, στην πρώτη ενότητα.

Τείνω να πιστέψω ότι στους δύο τελευταίους στίχους υποκρύπτεται ένα άλλο σημαντικό έργο του Θεοδώρου, για το οποίο η Εκκλησία του χρωστούσε ευγνωμοσύνη. Όπως γνωρίζουμε, την επάνοδο του εξόριστου ιεράρχη και τα συγγενικά εκκλησιαστικά ζητήματα διαπραγματευόταν ο Νικήτας Χωνιάτης, ως εκπρόσωπος του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως που έδρευε στη Νίκαια⁶⁸. Ο Χωνιάτης δεν κατάφερε τα μέγιστα, ενδέχεται όμως να είχε συμβάλει στην επίλυση κάποιων ζητημάτων μέσω του Θεοδώρου, τον εκπρόσωπο του ορθόδοξου ποιμνίου της Θεσσαλονίκης απέναντι στους Λατίνους.

Όπως και να έχει το θέμα και ανεξαρτήτως του επίσημου εκκλησιαστικού τίτλου και των πιθανών ιδιοτήτων του Θεοδώρου, εκείνο που προκύπτει από τα συμφραζόμενα της επιγραφής των Χιλίων Δένδρων, σε συνδυασμό με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, είναι η απουσία μητροπολίτη από τον επισκοπικό θρόνο της Θεσσαλονίκης, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο διάστημα της λατινικής κατοχής. Η φράση *θύτου άπόντος* προσδιορίζει τον χρόνο ή μέρος του χρόνου που μεσολάβησε ανάμεσα στην εξορία του Μεσοποταμίτη (1204) και την επάνοδό του. Το ακριβές έτος επιστροφής του εξόριστου μητροπολίτη δεν είναι γνωστό. Σύμφωνα όμως με την επικρατέστερη άποψη τοποθετείται αμέσως μετά τη διάλυση του Λομβαρδικού βασιλείου από τον Θεόδωρο της Ηπείρου, προς τα τέλη του 1224⁶⁹.

Επομένως, το έτος θανάτου του Θεοδώρου της επιγραφής θα μπορούσε να τοποθετηθεί μέσα στην περίοδο της τελευταίας ενεργούς θητείας του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη, η οποία έληξε το 1227 κάτω από ιδιαίζουσες συνθήκες⁷⁰. Ασφαλώς, δεν αποκλείεται να προηγείται ή και να έπεται κατά λίγα χρόνια της τριετίας 1224-1227, δυσκολεύομαι όμως να προτείνω μια χρονολόγηση πέραν της τρίτης δεκαετίας του 13ου αιώνα, για λόγους που σχετίζονται με αδιαμφισβήτητα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της γραφής. Εξάλλου, μία οψιμότερη χρονολόγηση δεν θα ταίριαζε με το περιεχόμενο του κειμένου

68. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα - Leipzig 1898, σ. 99.

69. Laurent, *ό.π.*, σ. 291.

70. D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957, σ. 95· Laurent, *ό.π.*, σσ. 288-292, 296· Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 328-329. Ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης τασσόμενος με το μέρος της Νικαίας δεν δέχτηκε να στέψει τον Θεόδωρο της Ηπείρου, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον μητροπολιτικό θρόνο και επέλεξε την απόσυρσή του σε κάποιο μοναστήρι.

και με το ιστορικό γεγονός της τελικής απομάκρυνσης των Λατίνων από την περιοχή.

Πιθανότερο φαίνεται, ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης να είχε αναλάβει, ως μητροπολίτης⁷¹, τις πρωτοβουλίες για όλα όσα σχετίζονται με το ταφικό μνημείο του πρώτου στην τάξη κληρικού της έδρας του. Γνωρίζοντας, μάλιστα, τις δεινές ικανότητές του στη σύνθεση στιχουργημάτων με θεολογικό περιεχόμενο, όπως συνάγεται από τα λεγόμενα του Νικηφόρου Χρυσοβέργη⁷², θα μπορούσαμε να του αποδώσουμε και το επιτάφιο επίγραμμα του Θεοδώρου.

Εξάλλου, η ενασχόληση του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη με επιγράμματα μαρτυρείται και από το μακροσκελές στιχούργημα που έγραψε ο ίδιος προς τιμή του Νικήτα Χωνιάτη⁷³. Γνωρίζοντας, λοιπόν, τα εφόδια που διέθετε ο Μεσοποταμίτης, ως στιχουργός, είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι και το ιαμβικό τρίστιχο, που περιέχεται στην προσωπική σφραγίδα του⁷⁴, συντάχθηκε από τον ίδιο:

*+ Θύτην δορὰ θύματος ἢ χλαμὺς σκέποις
Μεσοποταμίτ' ἐκ γόν(ω)ν Κωνσταντῖνον,
μάρτυς ὁ Μάρτυς καὶ γραφῶν καὶ πρακτέων.*

Η θέση όπου εντοπίστηκε η σαρκοφάγος, πολύ κοντά στο Επταπύργιο, δεν μπορεί να είναι τυχαία. Ενδέχεται να σχετίζεται άμεσα με τον τόπο της διοικητικής έδρας του Θεοδώρου ή με τη μοναστική κοινότητα, στην οποία, θεωρητικά, θα έπρεπε να ανήκε και ο ίδιος, χωρίς να αποκλείεται και ο συνδυασμός των δύο. Το θέμα αυτό παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον, επειδή, εκτός των άλλων, σχετίζεται και με την τύχη του επισκοπείου της Θεσσαλονίκης στα

71. Δεν αποκλείεται, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης να είχε φροντίσει από τον τόπο της εξουσίας του για τα σχετικά με τη μαρμάρινη σαρκοφάγο του Θεοδώρου.

72. Σ. Κοτζάμπαση, «Ένας ανέκδοτος λόγος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη», *Ελληνικά* 42 (1991/2) 295 και 300-301, στ. 121-135.

73. Το επίγραμμα περιέχει τριάντα στίχους και είναι γραμμένο σε ιαμβικό τρίμετρο, όπως και αυτό του Θεοδώρου, με περιορισμένο αριθμό παρεκκλίσεων [*Patrologiae Graecae* 140, στ. 291-292]. Ευχαριστώ την κα Κοτζάμπαση για την υπόδειξη του στιχουργήματος προς τον Χωνιάτη.

74. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin* V,1: *L'Église* I, Paris 1963, σσ. 338-339, αρ. 464. Ο συγγραφέας ξεχωρίζει τον τρίτο στίχο από τους δύο πρώτους, επειδή βρίσκονται σε διαφορετική πλευρά της σφραγίδας. Η ανάγνωση του Laurent ενισχύεται και από τη σύνταξη του κειμένου. Θα μπορούσε όμως να διαβαστεί και με ενιαίο τρόπο, δεδομένου ότι ο τρίτος στίχος συνδέεται άμεσα με τον εικονιζόμενο μάρτυρα και τη σταυρόσχημη συνοδευτική επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. Όπως και να έχει το θέμα πρόκειται για ενιαία σύλληψη που αναδεικνύει τις ικανότητες του δημιουργού. Εξάλλου ο διττός τρόπος στην ανάγνωση βυζαντινών επιγραφών αποτελεί γνωστό φαινόμενο με ποικίλες εφαρμογές, ακόμη και σε οικοδομικά έργα [Γ. Βελένης, «Σχόλια και παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες επιγραφές», *Αντίφωνον* (αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη), Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 266-281].

χρόνια της Λατινοκρατίας, καθώς και με εκείνη του ορθόδοξου μητροπολιτικού ναού, δεδομένου ότι, τόσο ο ναός της Αγίας Σοφίας, όσο και τα περιουσιακά του στοιχεία, είχαν περάσει στα χέρια των Λατίνων⁷⁵. Πρόκειται για μείζονα ζητήματα μνημειακής τοπογραφίας, ανοικτά προς το παρόν, που ξεπερνούν τους στόχους της παρούσας μελέτης.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ

---

75. Για τη χρήση της Αγίας Σοφίας ως μητροπολιτικού ναού και το επισκοπείο της Θεσσαλονίκης βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η Αγία Σοφία ως μητροπολιτικός ναός και το επισκοπείο», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 549-560, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η συγγραφέας, αναφερόμενη στα χρόνια της Λατινοκρατίας (σσ. 555-557), υποστηρίζει ότι *Η Αγία Σοφία έγινε ο καθεδρικός ναός και των Λατίνων, ... και ότι Η Αγία Σοφία ... υπήρξε ο μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης αδιάσπαστα από την ίδρυσή του ως τη μετατροπή του σε τζαμί το 1523/4*. Το ζήτημα της ύπαρξης, ή μη, ορθόδοξου μητροπολιτικού ναού στα χρόνια της Λατινοκρατίας απαιτεί ιδιαίτερη πραγμάτευση. Λογικότερο φαίνεται να μην υπήρχε αντίστοιχη στέγη, ούτε συστέγαση.

RÉSUMÉ

Georges Vélénis, *Un sarcophage byzantin portant inscription de Hilia Dendra de Thessalonique.*

Parmi les objets exposés au Musée de la Civilisation Byzantine de Thessalonique figure un sarcophage monolithique portant, dans sa partie avant, une inscription partiellement conservée. Le premier éditeur de l'inscription avait émis l'hypothèse selon laquelle le monument funéraire à l'archevêque déplacé d'Achris, Theodoros Kéraméas, et data l'inscription de peu après l'an 1284.

Deux photographies réalisées par A. Zachos furent publiées relativement récemment. Elles représentent une fontaine située au lieu-dit «Hilia Dendra» de Thessalonique. Il y apparaît clairement que le sarcophage du Musée était, en fait, le bassin de la fontaine en question. L'on y distingue la totalité de l'inscription ce qui rendit possible de comprendre le texte. Sa lecture permet de conclure que la personne qui y est mentionnée, à savoir, Theodoros, n'appartenait pas à l'ordre ecclésiastique des évêques. D'après le contexte, il s'agirait d'un archiprêtre ou d'un archimandrite, sans exclure la possibilité que la même personne revêtit ces deux qualités.

L'analyse archéologique, l'étude paléographique et le contenu du texte permettent de conclure qu'il s'agit d'un sarcophage lié à la période de l'occupation latine de Thessalonique (1204-1224) dont la date de construction se situerait à la fin de la période en question. La rédaction du texte de l'inscription en vers ainsi que l'initiative de la construction de la tombe sont attribuées à l'archevêque de Thessalonique, Konstantinos Messopotamitis.

Εικ. 1. Κρήνη στα Χίλια Δένδρα (φωτ. Α. Ζάχου: Μουσείο Μπενάκη, Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής).

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της σαρκοφάγου από την εικόνα 1.

Εικ. 3. Κρήνη στα Χίλια Δένδρα (φωτ. Α. Ζάχου: Μουσείο Μπενάκη, Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής).

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της σαρκοφάγου από την εικόνα 3.

ΕΝΤΑΥΘΑ ΟΝ ΧΟ[ΥC---]
ΘΕΟΔΩΡΟΣ vac. ΑΜΑΪ Ω[---]
Θ(ΕΟ)Υ ΑΠΟ[---]

ΠΡΙΝ ΑΠΟΛΙC .....

ΤΑ ΠΡΟΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΛΕΓΩ
ΛΥΟΙC Ο ΛΑΜΠΡΟΜΟΡΦΟ(C) ΑCΤΗΡ ΕΚ ΤΑΦΟΥ
--- ΟΠΟC ΩΡΙCΕΝ ΤΑ ΚΕΧΥΜΕΝΑ

Εικ. 5. Η σαροκόφγος του Θεοδώρου στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού κατά τη διάρκεια των συλλογήσεων (φωτογραφική λήψη Μ. Σκιαδάρεση, μεταγραφή Γ. Κιοιτζιάν).

Εικ. 6. Φωτογραφική αποκατάσταση της σαφροφάγου των Χιλίων Δένδρων.